

JÁHÁNSHA DÁSTANINDA FRAZEOLOGIZMLERDİN QOLLANILIWI

G.Allambergenova

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti docenti

O.Kalmurzaeva

Lingvistika Qaraqalpaq tili qánigeligi magistrantı

Annotaciya. Frazеologizm - eki yamasa onnan da kóbirek sózlerden quralıp, bir máni bildirip keletuđın til birligine aytıladı. Frazеologizmler tilde tayar hal8nda boladı. Bul maqalada xalıq áwizeki dóretpelerinen bir bolđan “Jáhánsha” dástanında frazeologizmlerdiń qollanılıwı sóz etiledi. Dástanda qollanılđan somatikalıq frazeologizmler mánileri ashıp berilgen.

Tayanış sózler: frazeologizm, frazeologiyalıq sóz dizbekleri, somatikalıq frazeologizmler.

Tilde bar bolđan hárqanday sóz, sóz dizbekleri yáki frazeologizmler birden payda bolđan emes, olar ásirler dawamında áwladtan-áwladqa ótip, xalıq áwizeki dóretpelerinde, kórkem shıǵarmalarda jumsalıp búginge kúnge shekem jetip kelgen dep aytsaq boladı. Sonıń ishinde frazeologiyalıq sóz dizbekleri pikirdi tolıq, anıq, obrazlı hám tásirli jetkerip beretuđın tildiń kórkemligin kórsetiwshı tildiń qaymađı sıpatında baha bere alamız.

Eki yamasa onnan da kóbirek sózlerden quralđan, bir tutas máni bildiretuđın, qurılısı hám orın tártibi boyınsha turaqlasqan, qurastırılıwlı tayın túrde qollanılátuđın til birligi frazeologiyalıq sóz dizbkeleri dep ataladı. Frazеologiya – grekshe phrasis “sóylem” hám logos – “ilim” degen sózlerden qalıplesken atama. Frazеologizmler quramında dizbeklesip kelgen sózlerdi gáp aǵzalarına ajratıwǵa bolmaydı. Olar neshe sózden dúzilse de, leksikalıq mánisi jaǵınan bir sózdiń mánisin beredi hám bir gáp aǵzasınıń xizmetin atqaradı. Frazеologiyalıq sóz dizbekleri tilde tayar halında ushırasadı, olardı ajratıp qarawǵa bolmaydı. Biz oǵan óz qálewimizshe basqa sózlerdi qosıp yáki ondaǵı sózlerdi alıp taslap, ózgertip qollana almaymız. Mısalı, iyt ólgen jer frazeologizmin alıp qarayıq. Biz bul frazeologizmdegi iyt sózin alıp taslap onıń ornına pıshıq yáki ógiz dep almastırıp qollana almaymız. Eger biz frazeologiyalıq sóz dizbeginiń qálegen bir komponentiniń

ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2024 SJIF 2024 = 5.073/Volume-3, Issue-1

ornına basqa sózdi qoyıp paydalansaq, ol sózdiń tásirshenligi joǵaladı hám biz frazeologiyalıq sóz dizbeklerine qarata saqlanǵan qatań normanı buzǵan bolamız.

Til biliminde frazeologiyalıq sóz dizbeklerin izertlew boyınsha bırıqansha jumıslar alıp barılǵanı belgili. Sonın ishinde orıs til biliminde frazeologizmler boyınsha izertlewler ótken ásirdiń ortalarınan baslanǵanıń kóriwimizge boladı. N.M.Shanskiy[1] A.I.Molotkov[2] hám basqa bırıqansha ilimpazlar miynetlerinde ushıratamız.

Qaraqalpaq til biliminde frazeologizmler arnawlı ótken ásirdiń 60-jıllarınan baslap arnawlı izertlene baslanǵan. Dáslepki izertlewlerden S.Nawrızbayeva[3] miyneti keyingi dáwirde frazeologizmge baylanıslı izertlewlerge tiykar boldı. Keyingi dáwirlerde G.Aynazarova[4], A.Pirniyazovalar [5], B.Yusupova[6] hám G.Allambergova[7] ózleriniń bahalı ilimiy miynetleri menen qaraqalpaq frazeologiyasınıń rawajlanıwına úles qospaqta.

Frazeologizmler folklorlıq shıǵarmalarda da, kórkem shıǵarmalarda da jiyi qollanıladı. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri shıǵarmanıń kórkemligiń, tásirshenligin asırıp, emocional-ekspressivlik mánde kúsheytip, shıǵarmanıń kórkemlik boyawın asırıp súwretleydi. Qaraqalpaq til biliminde kórkem shıǵarmadaǵı frazeologizmler arnawlı izertlengen, al folklorlıq shıǵarmadaǵı frazeologizmler boyınsha izertlewler az.

“Jáhánsha” dástanında tildiń sózlik quramınıń qaymaǵı esaplanatuǵın, kúshli tásirlikke iye frazeologiyalıq sóz dizbekleri qollanılgan. Tilimizdiń sózlik quramınıń qaymaǵı esaplanatuǵın emocional-ekspressivlik táhiri kúshli frazeologiyalıq sóz dizbekleri dástanda qosıq qatarlarında kóbirek súwretlengen. Dástanda jumısalǵan frazeologiyalıq sóz dizbeklerdiń kelip shıǵıwı hám alınǵan derekleri kóz qarasinan izertlew úlken áhimiyetke iye. Bul baǵdarda úyreniw, dástannıń ózine tán ózgesheliklerin anıqlawǵa járdem beredi. Dástanda qollanılgan frazeologizmlerdi izertlep qaraǵanıwızda, dástanda somatikalıq frazeologizmler jiyi qollanılganıń kóriwimizge boladı. Bul dástanda *kóz, qulaq, bawır, bel, júz, qabaq* sıyaqlı dene músheleriniń qatnasınan frazeologizmler orn alǵan. Mısalı:

Kózleri ottay jaynaw – ashıwlanıp, kúshke tolıw;

Buxarı qamshı qolında,

Tıyıǵınan uslap Jáhánsha,

Kózleri ottay jaynadı[8;11].

Ishi ottay janıw – qáhárleñiw, ashıwlanıw

Sáwran menen Sayramnan,

Nebir shabandozları,

Ishleri ottay janadı[8;11].

Bul mısallarda *kózleri ottay jaynaw* hám *ishi ottay janıw* frazeologiyalıq sóz dizbekleri qollanılğan. Bul frazeologizmler bir qarağanda bir-birine quramı jağında, mánisi jağında jaqınday kórinedi. Biraq, bular arasında pariq bar. Birinshi mısaldağı *kózleri ottay jaynaw* frazeologizmi arqalı qaharmannıń ashıwlanıp kúshke tolıwı berilse, al ekinshi mısalda *ishleri ottay janıw* frazeologizmi arqalı qaharmannıń ashıwlanıwı, Jáhánshanı kóre qalmawshılıqtan qáhárleñiwi súwretlengen. Bul frazeologizmniń *bawırı janıw* variantı qollanılğan.

Bawırı qan bolıw – qıynalıw, azap shegiw;

Qorlığindi kórip boldı bawırım qan,

Bul hallarğa shıdamaydı ata-anań[8;12].

Bawırı janıw – qıynalıw, azaplanıw;

Jalgızlıqta meniń bawırım janadı,

Jalgızlıqta hárkim árman saladı[8;12].

Kózden qanlı jas ağıw – qıynalıw;

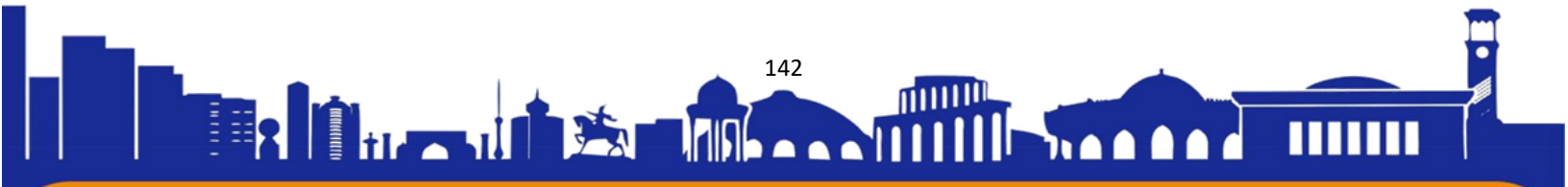
Sol sebepten aqtı kózden qanlı jas,

Oqıw edi, ata, meniń ármanım. [8;14)].

Qan jutıw – qıynalıw

Qayğı menen qan jutıp,

Qaytıp ketti eline[8,15].

ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2024 SJIF 2024 = 5.073/Volume-3, Issue-1

Joqarıdağı mısalar da qıynalıw, azap shegiw mánisin beretuǵın *bawırı qan bol bolıw, kózden qanlı jas aǵıw hám qan jutıw* frazeologizmleri qollanılgan. Bul frazeologizmlerdiń mánisi birdey bolsa da, qollanıwı jaǵınan azda bolsa ózgeshelikke iye. Bunda *bawırı qan bolıw* frazeologizmi arqalı qıynalıw ayrıqsha tásirlikke iye bolǵan bolsa, al *kózden qanlı jas aǵıw, qan jutıw* frazeologizmi arqalı qaharmannıń qıynalıwı kúshli, ótkir mánide súwretlenip berilgen. Jáne *bawırı qan bolıw* frazeologizminiń *bawırı janıw* variantı qollanılgan.

Qulaq salıw – tınlaw;

Arzımdı esit, qulaq salıp, atajan,

Qartayǵan nege bolasań ladan[8;13].

Jan atajan, qulaq salǵıl arzıma,

Kún tuwǵanda heshkim kelmes janıma[8;12]

Qulaq qoymadı – tınlamaw, aytqandı qılmaw;

Jáhánshaday márt jigit,

Hasla qulaq qoymadı[8;16]

Tiliń alıw – aytqanıń qılıw, aytqanıń tınlaw;

Tússe dúnya ıshqına,

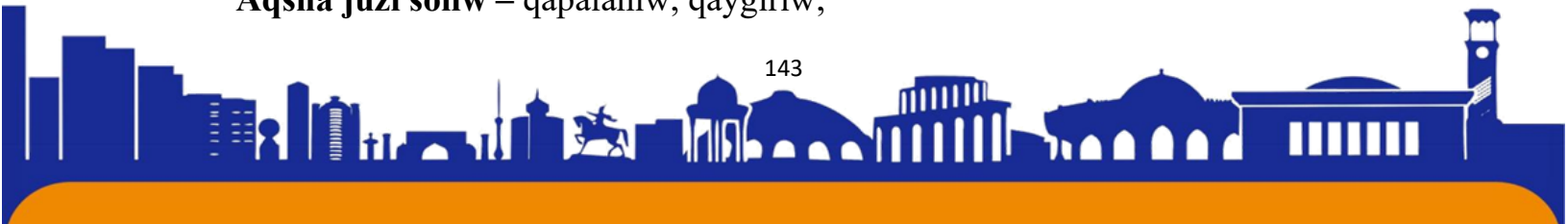
Sonda tilin aladı[8;13].

Sen qıdırıp hár sháhárde, perzentim

Tilim alsañ, bolǵıl deymen sawdager[8;13].

Bul mısallarda tınlaw, aytqanıń qılıw mánilerindegi *qulaq salıw, qulaq qoymadı, tiliń alıw* frazeologizmleri qollanılgan. Bunda *qulaq salıw* tınlaw mánisinde qollanılgan bolıp, keyingi mısalda *qulaq salǵıl* dep tınlawdı ótinish etip tur. *Qulaq qoymadı* frazeologizmi da tınlamadı degen mánini ańlatıw ushın jumsalǵan. Al, *tiliń alıw* frazeologizmi aytqanıń qılıw mánisin beredi.

Aqsha júzi solıw – qapalanıw, qayǵırıw;

ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2024 SJIF 2024 = 5.073/Volume-3, Issue-1

Sol waqıtta atası biyshara arshaların ashıp, **aqsha júzin soldırıp**, wádemnen shıgıp qalayın, — dep, mıń tilláğa toltırıp, Jahanshanıń qolına dúnyanı berip, perzentine qarap, kelgen ketkenińdi heshkim bilmesin, — dep, sáhár waqıtta balasın atqa mindirip, bir-eki awız násiyat ayttı..... [8;24]

Qabaǵınan qar jawıw – ashıwlanıw, qapa bolıw;

Sángilbay aytqaninan qaytpaytuǵın bir ójet ǵarrı edi, qabaǵınan qar jawıp, kempirine arazlanıp bir sóz aytadı.... [8;37]

Júregine ot salıw – qayǵı-uwayım shegiw, ǵazeplenıw;

Malımnan ayırıp maǵan dárt saldı,

Abıray tóǵıp, júregime ot saldı,[8;35].

Joqarıda *aqsha júzi solıw*, *qabaǵınan qar jawıw*, *júregine ot salıw* frazeologizmleri qollanılǵan mısallar berilgen. Bundaǵı *júregine ot salıw* frazeologizmi qapalanıw, qıynalıwdı mánisin berse, *aqsha júzi solıw* frazeologizmi qattı qapalanıw mánisinde kúshli ekspressivlikke iye bolıp kelgen. *Qabaǵınan qar jawıw* frazeologizmi bir nárseden qattı ashıwlanıw mánisinde qollanılǵan.

Bel baylaw – bir iske kirisiw;

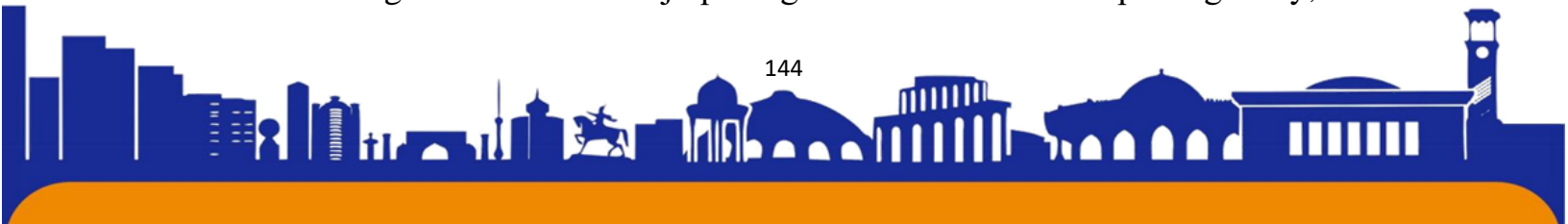
“Sázende, góyende bolsam hám palwan da bolsam, hám jaw qaytaratuǵın batır bolsam, hám túrli ilimlerdi, bilimlerde úyrensem, burınǵı oqıwlarımda bir oqıw edi. Bunda bes oqıwdıń atı bar. Usı oqıwdı oqıyın”, – dep bel baylap, esikti urıp turdı[8;19].

Bawırı qatıw – úmitin úziw, bir nárseni yáki birewdi kútiwdi toqtatıw;

Sángilbaydan kóp adam súyinshi sorap, kóp zatin alıp aldaǵan edi, balasınan gúder úzip, bawırı qatqan edi, bul saparı súyinshi sorap turǵan qońsı Qarabay edi[8;77].

Bul mısallarda *bel baylaw*, *bawırı qatıw* frazeologizmleri qollanılǵan. *Bel baylaw* frazeologizmi arqalı adamnıń bir iske kirisiwi, bir jumıstı baslawı názerde tutılǵan. *Bawırı qatıw* frazeologizmi bolsa úmitin úziw, gúderin úziw mánisinde qollanılǵan.

Joqarıdaǵı “Jáhánsha” dástanında qollanılǵan birqansha frazeologizmlerden mısallar keltirilgen. Dástanda joqarıdaǵı mısallardan kórinip turǵanday, adam

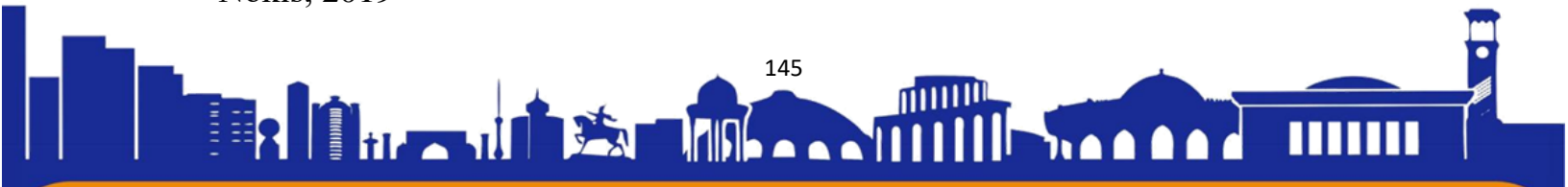
ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2024 SJIF 2024 = 5.073/Volume-3, Issue-1

múshelerine baylanıslı frazeologizmler jiyi qollanılganıń kóriwimizge boladı. Bulardan *kózleri ottay janıw, bawırı qan bolıw, ishı ottay janıw, qulaq salıw bel baylaw, kózden qanlı jas ağıw, aqsha júzi solıw, qabaǵınan qar jawıw, júregine ot salıw, bawırı qatıw* sıyaqlı frazeologizmler qollanılgan. Bul frazeologizmler dástannıń ele de kórkemligin asırıp, dástannıń tásirshenligin arttırıwǵa xızmet qılıp tur. Bul frazeologizmler ishinde adamnıń psixikalıq halatın bildiretuǵın frazeologizmler de ónimli qollanılgan. Mısalı, dástanda qaharmanıń basınan keshirgen qıyınshılıqlardı ótkirlestirip beriw ushın *qan jutıw* frazeologizmi qollanılgan. Bunnan tisqari dástan tınlamadı degen mánini beriw ushın *qulaq qoymadı*, qıynalıw mánisin beriw ushın *bawırı janıw* frazeologizmleri ózgeshe formada jumсалǵanıń kóriwimizge boladı.

Juwmaqlap aytqanda, frazeologizmler kórkem shıǵarmalar menen bir qatarda xalıq áwizeki dóetpelerden esaplangan dástanlarda ónimli qollanılgan. “Jáhánsha” dástanında kelgen frazeologizmler sózdiń tásirliǵin beriwde, qaharmanlardıń emociyasın ashıwda, pikirdiń tujırımı, ótkirliǵin jetkerip beriwde frazeologizmlerdiń qollanǵanlıǵın kóriwimizge boladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

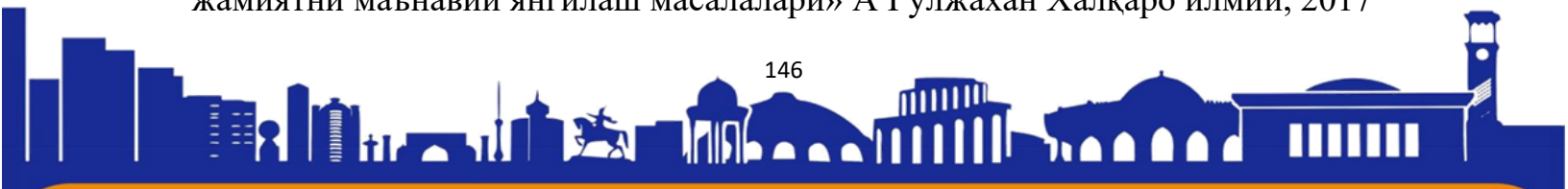
1. Shanskiy N.M. Фразеология современного русского языка. — Москва: Специальная литература, 1996.
2. Molotkov A.I. Фразеологический словарь русского языка. — Москва: Наука, 1967.
3. Nawrızbaeva S. Типи именных фразеологических единиц қарақалпақского языка и их отражение в қарақалпақского-русском словаре Автореферат дис.на соискание ученой степени кандидата филологических наук АН СССР.Ин-т языкознани, – Москва, 1967.
4. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmler, – Nókis, “Qaraqalpaqstan”, 2020.
5. Pirniyazova A. Qaraqalpaq tili frazeologiyalıq sisteması hám onıń stilistikalıq imkanıyatları, - Nókis, “Qaraqalpaqstan”, 2020
6. Yusupova B. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası, – Toshkent, “Tafakkur qanoti”, 2014
7. Allambergenova G. I.Yusupov shıǵarmalarında frazeologizmlerdiń stillik qollanılıwı – Nókis, 2019

ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2024 SJIF 2024 = 5.073/Volume-3, Issue-1

8. Qaraqalpaq folklori kóp tomliq. XX tom. Nókis, "Qaraqalpastan", 1990
9. Қарақалпақ фольклорындағы мал шаруашылығы лексикасы А Гулжахан Эл аралық Алтай элдери симпозиуму VIII. Абстракттар, 2019
10. Стилистическое использование соматических фразеологизмов в поэзии И. Юсупова Гулжахан Айтбаевна Алламбергенова Вестник Челябинского государственного университета, 15-19, 2018
11. Түркий тиллеринде фразеологизмлердин изертлениўи. «А Гулжахан Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб масалалари: ривожланиш истикболлари, 2018
12. Айназарова, Г., & Алламбергенова, Г. (2016). АДЪЕКТИВЛИК ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕР ҚУРАМЫНДА КЕЛБЕТЛИКЛЕРДИҢ ЖУМСАЛЫҰЫ . ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА, 32(3), 131–133. извлечено от <https://science.karsu.uz/index.php/science/article/view/839>
13. Алламбергенова, Г. (2017). И. ЮСУПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА АДЪЕКТИВ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДИҢ СТИЛЬЛИК ҚОЛЛАНЫЛЫҰЫ . ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА, 35(2), 153–155. извлечено от <https://science.karsu.uz/index.php/science/article/view/1008>
14. И. Юсупов шығармаларында фразеологизмлер менен психологиялық халаттың берилиўи. Пim ha'm ja'miyet А Гулжахан No'kis 1, 16-17, 2017
15. Алламбергенова, Г. (2016). ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРИНДЕГИ СИНОНИМИЯ (И. Юсупов шығармалары мысалында). ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА, 33(4), 119–122. извлечено от <https://science.karsu.uz/index.php/science/article/view/905>
16. Фразеологиялық сөз дизбеклериниң көркемлеў кураллары хызметинде қолланылыўы А Гулжахан Актуальные вызовы современной науки. VI Международная научная конференция, 2016
17. Юсупов асарларида синоним фразеологизмларнинг услубий қўлланилиши АИ Гулжахан Пm sarchashmalari. Urganch 6, 71-75
18. Фраземалардың узуал стильлик функцияларда қолланылыўы Мумтоз адабиёт ва жамиятни маънавий янгилаш масалалари» А Гулжахан Халқаро илмий, 2017

ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2024 SJIF 2024 = 5.073/Volume-3, Issue-1

- 19.Выражение психологических состояний посредством фразеологизмов в произведениях И. Юсупова Гулжахан Айтбаевна Алламбергенова Российская тюркология, 58-64, 2018
- 20.Юсупов поэзиясында соматикалық фразеологизмлердің стильлік қолланыуы АИ Гулжахан Илим ha'm ja'miyet. No'kis 4, 11-13

